

University of Groningen

Het omzwaaien van Johannes vander Waeyen

Sluis, Jacob van

Published in:
EPRINTS-BOOK-TITLE

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
1994

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Sluis, J. V. (1994). Het omzwaaien van Johannes vander Waeyen. In *EPRINTS-BOOK-TITLE* Faculty of Theology and Religious Studies, University of Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Het omzwaaien van Johannes vander Waeyen

Jacob van Sluis

Een zeer voornaam man was Johannes vander Waeyen, daarvan leggen zijn afkomst en zijn loopbaan getuigenis af. Hij is geboren in 1639 als zoon van een Antwerps lakenkoopman, die omwille van het geloof naar Amsterdam was uitgeweken.¹ Johannes' loopbaan toont een opgaande lijn: predikant achtereenvolgens te Spaarndam (1662), Leeuwarden (1665) en Middelburg (1672-1676), hoogleraar te Franeker vanaf 1677 tot aan zijn dood in 1701, tevens geheimraad van de Friese stadhouder. Puissant rijk was hij: er is een brief bewaard gebleven waarin hij het aanbod doet om aan de stadhouder 100.000 gulden te lenen.² Als een verdere indicatie van de hoge sociale positie van Vander Waeyen kan zijn oudste zoon Jacobus gelden: grietman van Hemelumer Oldeferd, lid van Gedeputeerde Staten van Friesland, Gedeputeerde ter Staten Generaal, en gehuwd met een telg uit het Dordtse regentengeslacht De Witt.

Bij een aanzienlijke heer als Vander Waeyen past een aristocratische levensstijl. Wanneer Philopater hem in zijn Franeker woning opzoekt, verhaalt deze de ontvangst als volgt:

Se quaemen daer aen, en wierden, alsoo se voorsien waeren van een heel bos Credentialen, met alle respect ontfangen, van dien Wajdsche Professor, geluckige Predicant, en grootmoedige Staetsman. Toen se Hem d'eerste mael soude spreken dagten se niet anders, of se souden ter audiëntie van de Vorst selfs geintroduceert worden, met so veel Cerimonien, langs so veel trappen, en door so veele kamers, wierdense tot hem geleyt. Se vonden hem sitten, in een grote blaauwe fluweele Arm-stoel, daer wedersijds op ieder leuning twee witte van kalck gepleyster-de leeuwjtens saten. Zijn tafel ley so vol Seegels, Bullen en Brieven, dat, ten waer'er juyst een Bybel by was geweest, men gelooft souw hebben, ter Secretarye van Amsteldam te zijn. In der daed, Philopater stont hier over geheel opgetogen, also hy sulks nergens ten huysse van eenig Predicant of Professor meer gesien had! Gewisselijck (seyde Hy by sig sel- [96] ven) sal de sevende periode voor de deur zijn, in welke de Leeraers, in Koningen, en de Koningen, in Leeraers moeten verandert worden.³

Weliswaar benutte Philopater het wapen van de ironie en heeft hij zich bewust aan overdrijving schuldig gemaakt, zoals hijzelf later toegegeven heeft, 'terwijl we ons oog toenmaals meer hadden om een zekere magnificentie, ten opzichte van de constitutie en contentie van dien Heer te remarqueren'.⁴ Meer onbevangen was Benthem, die in Vander Waeyen diens buitengewone hoffelijkheid prees: 'Es kan solches nicht wohl anders seyn, denn er [hat] nicht nur gereiset, sondern

1 De genealogische gegevens uit deze alinea zijn ontleend aan: J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, twee delen, Haarlem 1903-1905, p. 847-853.

2 Gedateerd 1 maart 1680 – Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden, sign. Hs. 512.

3 [Johannes Duijkerius], *Het leven van Philopater*, Groeningen 1691, p. 154-155 – in de uitgave van G. Maréchal, Amsterdam/Atlanta 1991, p. 105-106.

4 In *Vervolg van 't leeven van Philopater*, Groeningen 1697, p. 283-284, wordt de overdrijving erkend, die echter diende om de "magnificentie ten opzichte van de constitutie en contentie van dien Heer te remarqueren" – in de editie van G. Maréchal, Amsterdam/Atlanta 1991, p. 208.

auch viel zu Hofe und mit grossen Leuten umgegangen'.⁵

Een voornaam man dus en daarom was het des te opmerkelijker dat Vander Waeyen kort na zijn overkomst te Middelburg, in 1673, zich bekeerde van het voetianisme tot het coccejanisme. Een aantal geschriften van zijn hand in deze jaren geschreven getuigen van deze bekering. Mijn vraagstelling richt zich op het hoe en waarom van deze ommezwaai. Allereerst inhoudelijk: wat was het sjibbolet? - en vervolgens persoonlijk: waarom maakte Vander Waeyen deze ommezwaai?

De leerstellige factor: profetische theologie

Het eerste geschrift dat Vander Waeyen na zijn bekering publiceerde, draagt de titel *Het lyden van Christus in Gethsemane* (1674). De 'Voor-reede' biedt mogelijke aanknopingspunten over de motieven van Vander Waeyen. Daarin wordt de gebruikelijke combinatie van bescheidenheid en zelfverdediging gebezigd. Vander Waeyen betoogt dat het boek een verzameling van preken omvat, aanvankelijk niet bedoeld om te worden gepubliceerd, maar 'geruime tijd geleeden' werd hij aan de hand van deze preken ervan beschuldigd 'dat ik ja waarlijk met schadelijke nieuwigheden swanger ging'. Dus moest hij deze ruwe preken wel aan de drukpers toevertrouwen. Het blijkt over de leer der rechtvaardiging te gaan. In Mat. 26:39 wordt verhaald dat Christus op Gethsemane vroeg deze bittere drinkbeker voorbij te laten gaan, waarop Vander Waeyen nadrukkelijk gewezen had op de bitterheid welke niet alleen op de uitverkorenen gericht was, maar ook op het kwaad van de godlozen voor welke Christus niet [97] betaalde en die Hij niet verlost. Terstond werd dit als 'een ongehoorde Coccejaansche Nieuwigheid, ja swaare en schrikkelijke dwaling opgevat'. Het gaat dus om de houding van Christus jegens de niet-uitverkorene, of Hij medelijden had met hun zonden, en daaraan gekoppeld of dit medelijden jegens de verlorenen onder Zijn lijden begrepen zou moeten worden. Op beide punten verwachtte men van Vander Waeyen een ontkennend antwoord, tevergeefs dus.⁶ De rest van de 'Voor-reede' wordt besteed aan het onderbouwen van de eigen stellingname, onder meer door auteurs als Calvijn, Luther, Beza, Cartwright en Amesius te citeren. Om het nog even scherp te stellen: ook voor Vander Waeyen staat het buiten kijf dat Christus' mede-lijden met de niet-uitverkorenen voor dezen geenszins verzoenend was. Mede-lijden met hen is iets heel anders dan lijden voor hen, ofwel in Vander Waeyens eigen woorden: 'Benige seiden, het lijden dat Christus leed was alleen voor de uitverkoorne; maar ik antwoorde, dat het lijden, welk hem het gesigte vande rampsaaligheeden der godloosen aan-deed ook alleen voor de uit-verkoorne geweest is. Het is geheel wat anders, te lijden van, het is wat anders te lijden voor verworpelingen'.⁷

5 H.L. Benthem, *Hollandischer Kirch- und Schulen-Staat*, Frankfurt/Leipzig 1698, II, p. 305.

6 *Het Lyden Van Christus In Gethsemane; Met een Inleydinge tol hel selve, over Luc. xviii 31-34*, Middelburg 1674, 'Voor-reede', § 1-5.

7 Vander Waeyen, *Het Lyden Van Christus In Gethsemane*, 'Voor-reede', § 29 – cursivering van mij, JvS.

Ook een rechter kan bewogen zijn als hij één vonnis velt. Het gaat dus om de leer der rechtvaardiging, maar dan wel een ander leeraspect dan het befaamde coccejaans-voetiaanse twistpunt met de kernwoorden 'paresis' / 'aphesis': dat betrof negeren dan wel vergeven der zonden in de oudtestamentische periode, hier gaat het om niet meer dan medelijden van Christus zelf. Het centrale punt is dat Christus tweeledig geleden heeft, soms als mens, dan weer als middelaar, dus zich soms niet en dan weer wel borgstellend.

Voor onze moderne oren klinkt het als scherpshijperij en valt het moeilijk om Vander Waeyens visie als lichtzinnig te kwalificeren. Onder het kerkvolk daar te Middelburg moeten scherpe toehoorders hebben gezeten die bij een voetiaanse predikheer coccejaanse wanklanken konden waarnemen. Men heeft meer gehoord en blijkbaar met andere oren geluisterd dan nu ruim drie eeuwen later af te lezen valt uit de enige bron, het verdedigingsgeschrift van de overspelige die zich van de domme houdt en die in dit boek zijn oversteek ontkent noch bevestigt. Het moge duidelijk zijn: de hoop om via dit boek van Vander Waeyen zicht te krijgen op een coccejaans breekpunt vervliegt.

Een volgende publikatie maakt duidelijk dat Vander Waeyen definitief gewonnen is voor het coccejanisme: hij geeft in 1677 een Nederlandse vertaling uit van Coccejus' *De foedere et testamento Dei*. In het voorwoord, [98] gericht tot de gemeente in Middelburg, verklaart Vander Waeyen met een voor hem opmerkelijke openheid zijn motieven.

Men geeft seer breed voor, dat ik soo verandert ben van gedagten; ... Ik kan heiliglijk betuigen, dat ik geen eenig het allermiste stuk van de lee-re der Waarheid, anders geloove, als ik oit of oit gedaan hebbe; maar daar danke ik mijn God voor, dat ikse alle klaarder versta, en de seekerheid der selver beeter sie, als oit te vooren; en volgens Paulus lesse, moest ook mijn toenoemen openbaar worden in allen. I Tim: IV. 15 ... Op de Academiën, in de Schriften der Godsgeleerde, vond men meer een ydel vertoog van een te saamen-geraapte geleertheid, of een schor geluid van bystere termen, of een hoop Scholastijke definirien en distinc-tien, als de t'saamenhang der Goddelijke wijsheid; soo als de Geest ons die geleert hadde. Alle de Lessen en Schriften en Predikationen van die eerste Helden, waar liepense anders op uit als, om ons de woorden Gods in haar kragt en t'saamenhang en vollen sin op het leevendigste te vertoonen? De eenige weg voorwaar om het werk te vorderen en tot zijn cieraad en heerlijkheid te brengen. Maar hoe schandelijk is dat blijven steeken, hoe heeft men sig met Twist-vraagen, met verwaande vonden van menschelijke hersens niet wel naaderhand besig gehouden? Veele jaaren konde een oeffenaar de hooge Schooien, en een gemeen Christen sommige Kerken betreeden, sonder een eenig Boek van de Goddelijke Schriften te regt te leeren in zijn t'saamenhang en gantschen draad. De Prophetische Schriften zijn bynaa geheel en al verwaarloost. ... Soo heeft een ieder zijn eigen Huis gebouwt, en het Huis des Heeren is woest gelaaten.⁸

Vander Waeyen voert een soort parallel op tussen de laatmiddeleeuwse scholastiek en de dorre

8 *De Leere Van het Verbond En Testament Gods, kort en grondig verklaart, door Johannes Coccejus. Uit het Latijn Overgeset*, Middelburg 1677, 'Voor-reede', § 44,21, 26.

academische theologie van zijn dagen enerzijds, en het beginsel van sola Scriptura van de reformateurs en Coccejus anderzijds. En al noemt Vander Waeyen nu het eerdere geschilpunt van Christus' medelijden niet meer, zulks past wel in een beeld van spitsvondige en onbeduidende schoolse theologie. Daartegenover staat dan het licht van de profetische theologie. In de magistrale openingszin van deze voorrede weet de gemeente meteen waar haar gewezen voorganger staat: 'Buiten allen twijfel zijn op ons de einden der eeuwen gekoomen'.⁹ En verderop: 'De Heere siet het, hoe wy van onse Meede-arbeiders geslaagen worden: en hy staat voor de deure om te koomen'.¹⁰ Vander Waeyen heeft het [99] coccejanisme dus opgevat als een meer bijbelse theologie, waarbij men de Schrift zelf op een zeer profetische wijze laat spreken, en als een breuk met de dorre systematiek waarin ook hij eens opgeleid was. Zelf vat hij de juiste methode samen als het ontdekken van 'de waarheid der Goddelijker Leere, met uitsuivering van alle eigene en menschelijke gedagten, jaa uitdrukkingen en woorden selfs, soo veel als mogelijk is, op dat de Heere alsoo als alleen gehoord werde: met aanwijssing van soo een te saamenhang der Goddelijker waarheeden ... Voorts, dat wy de Schaaduwen sorgvuldig overbrengen tot het Lichaam, en insonderheid, dat wy de Prophetien naakt en klaar ontdekken ...'.¹¹ Kortom, voor Vander Waeyen zelf was de profetische theologie het kenmerk van het coccejanisme.

De persoonlijke factor: politiek manoeuvreren

Aldus mag dan duidelijk zijn hoe Vander Waeyen zelf het verschil tussen voetiaanse en coccejaanse theologie beleefde, zijn tegenstanders hebben zijn overgang steeds op zijn persoon zelf betrokken. Zijn – voetiaanse – opponenten schilderden Vander Waeyen als een ijdel man en opportunist. En vele biografische feiten lijken een bevestiging van dit negatieve portret te geven. Voor tijdgenoten was het omzwaaien van Vander Waeyen meer dan alleen een verandering van theologische methodiek.

Zoals bekend eindigde het verblijf van Vander Waeyen te Middelburg op een dramatische wijze. In 1676 werd mede door zijn toedoen Willem Momma naar Middelburg beroepen, waarna een felle strijd ontbrandde over de rechtmatigheid van dit beroep. Het conflict werd nog in hetzelfde jaar beslecht door een persoonlijk ingrijpen van de prins-stadhouder, die zowel Momma als Vander Waeyen ontsloeg en hen uit Zeeland verbande.¹² Uiteraard volgde er een reeks van pamfletten, waarin met name ingegaan wordt op de kerkrechtelijke legaliteit van het gebeurde. Eén van de pamfletten, door een anonieme tegenstander geschreven, verhaalt hoe met de komst van Vander

9 Coccejus, *De Leere Van Het Verbond En Testament Gods*, 'Voor-reede', § 1.

10 Coccejus, *De Leere Van Het Verbond En Testament Gods*, 'Voor-reede', § 32.

11 Coccejus, *De Leere Van Het Verbond En Testament Gods*, 'Voor-reede', § 39.

12 H. Boonen, 'De strijd tegen W. Momma. Een bladzijde uit de kerkgeschiedenis van Middelburg', in: *Kerkhistorisch Archief*, IV (1866) p. 287-338.

Waeyen te Middelburg al vanaf 1672 de sfeer in de kerkelijke vergaderingen vertroebelde:

't Is dan sulks, dat de Kerke van Middelburgh tot op de komste van D. J. v. Wayen aldaer, in een vreedamen en seer florisanten staet geweest is ... Maer tsedert sijn E. daer beroepen en in den dienst bevestigt is, so is alles verandert, van vrede isser twist, en van een florisanten isser een verwerden staet in die Gemeynthe opgeresen. ... So ras sijn E. dan maer [100] in den dienst bevestigt en sessie in het Classis genomen hadde, so heeft hij, selfs al in die eerste sessie, en in sijn eerste advijs, sijn geest beginnen te openbaren, met het Classis opentlijk te censureren en meesterlijk over te halen en te corrigeren. Gelijk hij sulks ook in de volgende sessien onophoudelijk gecontinueert heeft... En gelijk het sich toegedragen heeft in Classi, so heeft het sich ook toegedragen in de Kerkenraet van Middelburgh ... en dat met sulken drift, dat seker Lit des Classis sich in dese woorden uytlatende: Het waeyt van die kant vry te veel, en wy zijn hier so veel wint niet gewent¹³.

Waar en in welke functie dan ook, Vander Waeyen blies steeds hoog van de toren en nimmer schuwde hij conflict of polemieck. Opvallend daarbij is hoe Vander Waeyen steeds bewust de inbreng van de wereldlijke overheid uitbuitte om zijn doeleinden te bereiken, zowel gedurende zijn voetiaanse jaren als ten tijde van zijn coccejaanse periode. Zoals hij het zelf uitdrukte: 'Verre sy het van ons, oit Gods bestel en ordonnantien te weerderstaan, Rom: XIII.2 of een gedaante der Kerke op aarde te droomen, die met de regeeringe der Overheeden soude strijdig sijn.'¹⁴ Te Leeuwarden, zijn aan Middelburg voorafgaande standplaats, wist hij een aantal conflicten met zijn medepredikanten in zijn voordeel te beslissen dankzij de inbreng van de magistraat of van Gedeputeerde Staten.¹⁵ In de troebelen van het rampjaar 1672 lijkt hij echter zijn hand overspeeld te hebben in de intriges tussen de verschillende facties der Hoge Heren – een reden te meer voor hem om het beroep naar Middelburg aan te nemen.¹⁶ Aan de traditionele beeldvorming van de voetiaanse predikanten, die een zekere kritische distantie jegens de magistraat wensten, heeft Vander Waeyen ook in zijn voetiaanse jaren dus nimmer voldaan. In geheel zijn apologetiek na de affaire-Momma handelt het niet om theologische zaken, maar om de kerkrechtelijke correctheid van zijn handelen, inclusief de inbreng van de Middelburgse magistraat. En eenmaal benoemd tot hoogleraar in Franeker worden de meer dan uitstekende relaties met het Friese stadhoudelijk hof zonneklaar, bijvoorbeeld in de benoeming tot geheimraad rond 1679. Het [101] moet voor Vander Waeyen dan ook uiterst pijnlijk geweest zijn hoe hij in november 1691 op een weinig eervolle manier van deze functie ontheven

13 *Historisch Relaes mitsgaders Noodige en afgedrongene Verantwoordinge Van het Classis van Walcheren, Tegen de Uytsporige, onnoodige en uyt-tartende Verantwoordinge van het Collegium Qualificatum tot Middelburg: Over het gene voorgevallen is ontrent hare laetst-gedane Beroepinge op den Persoon van D. Gulielmus Momma. Door ordre en uyt name van hel selve Classis opgesteld*, Vlissingen 1677, p. 14-15 (Knuttel 11549).

14 *De Leere Van het Verbond En Testament Gods, kort en grondig verklaart, door Johannes Coccejus. Uit het Latijn Overgeset*, Middelburg 1677, 'Voor-reede', § 34.

15 J.J. Kalma, *Mensen in en om de Grote Kerk. Beelden uit de Leeuwarder kerkgeschiedenis* (Drachten/Leeuwarden 1987), p. 62-63, 67-68, 75-77.

16 J.J. Kalma, 'It rampjier en de dûmnys', in: J.J. Kalma en K. de Vries (red.), *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kansen*, Ljouwert 1972, p. 144-174.

wordt: zonder nadere opgaaf van reden schrijft stadhouder Hendrik Casimir II aan de senaat van de Franeker universiteit dat Vander Waeyen zich niet meer met deze titel mag tooien.¹⁷ Meer solide was de politieke machtsbasis die Vander Waeyen had weten op te bouwen door op een uitgekiende wijze stemhebbende landerijen te kopen in de grietenij Hemelumer Olde-ferd, in het zuidwesten van Friesland. Door een aldus verworven meerderheidsbelang kon zijn zoon Jacobus er grietman worden en een positie verwerven binnen de politieke elite van Friesland.¹⁸

Keren we terug naar het jaar 1672: in september was Vander Waeyen naar Middelburg overgekomen. Maar hij moet al langer nauwe contacten hebben gehad in deze stad. Zijn eerste echtgenote, Aletta Hoflandt, was in 1670 overleden, niet in zijn standplaats Leeuwarden, maar nota bene in Middelburg. En reeds in januari 1673, slechts vier maanden na zijn intrede, huwde hij de rijke Cornelia Veth, telg uit een aanzienlijk Middelburgs regentengeslacht.¹⁹ Het was een geruchtmakend huwelijk: er wordt verhaald hoe Vander Waeyen deze 'vette brok' wegsnaaide voor een andere huwelijkskandidaat, de predikant Johannes Thilenus, die zich in latere jaren tijdens de affaire Momma als een geducht opponent van Vander Waeyen zou ontpoppen. Getuige een bewaard gebleven handschrift van een tijdgenoot was dit huwelijk de oorzaak van de hele strijd rond Momma en Vander Waeyen, een oordeel dat m.i. niet zonder meer als roddel kan worden afgedaan.²⁰

De bekering van Vander Waeyen tot coccejaan in 1673 valt dus chronologisch min of meer samen met zijn intrede tot een bepaalde factie in de politieke elite van Middelburg. D.J. Roorda heeft indertijd in zijn proefschrift de politieke troebelen van het jaar 1672 willen verduidelijken aan de hand van het termenpaar partij en factie. De partij geldt dan als een politieke groepering met een ideologische binding in min of meer nationaal perspectief, de factie daarentegen als een groepering van regenten met een lokale binding en gedreven door motieven van veel zelfzuchtiger aard.²¹ [102] Zonder te willen ingaan op de merites van Roorda's terminologie en zonder meteen Vander Waeyen in de Middelburgse factiestrijd exact te gaan lokaliseren, wil ik wel benadrukken dat hij zeer actief zal hebben geparticipeerd in een netwerk van patroons en cliënten, en dat zijn invloed vergeleken met zijn collega predikanten disproportioneel groot was. Kerkhistorici, met zo'n scherp oog voor

17 Ryksargyf yn Fryslân, Leeuwarden: Stadhoudersarchief, inv.nr. 281, map 3.

18 J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, Varia Frisica 9, Leeuwarden 1973, p. 355-356 en 518. – G. Abma, *Himmelumer Aldefurd en Noardwalde. In tal aspekten fan de skiednisfan in eardere gritenij*, Rige stêds-, doarps en streekskiednissen 5, Ljouwert 1992, p. 66-70.

19 M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715*, Historische studies 42, Groningen 1981, p. 25-26 en bijlage II.

20 *Sleutels op de Burleske Notulen*, aanwezig in het Rijksarchief van Zeeland (hs. 34), aangehaald door Boonen, 'De strijd tegen W. Momma', p. 331.

21 D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*, Groningen 1961, p. 3.

dogmatische en theologische motieven, vergeten al te licht hoezeer de Republiek in haar federale veelheid van stadsstaatjes en provincies een standenmaatschappij was, waarin het systeem van heren en dienaars voor de verticale binding in het netwerk zorgde.²² Vander Waeyen zat als een spin in het kerkelijk web te Middelburg, hetgeen verklaart waarom juist hij als patroon van Momma met deze de wijk moest nemen. Voetiaans-gezinde predikanten als Thilenus en Abraham van de Velde bleven ageren tegen de weeldezucht van de plaatselijke aristocratie²³, een geliefd voetiaans thema, maar het zal duidelijk zijn dat zij hierin hun aristocratische collega onmogelijk mee konden krijgen.

Het beeld van Vander Waeyen als een politiek opportunist, zoals zijn tegenstanders dat schetsten, was overdreven. Gezien zijn afkomst en de werkzaamheden van zijn Amsterdamse familie stond hij immers veel dichterbij de regentenelite dan het merendeel van zijn collega's. Hij heeft het politieke spel optimaal willen meespelen, nam daarbij risico's en incasseerde uitglijders.²⁴ Gezien zijn vermogen en zijn werkzaamheden kon hij het spel op een eigen wijze meespelen en kon hij bij tijd en wijle zijn onafhankelijkheid tonen. Hij was een politiek zwaargewicht die een rechte rug kon tonen en zijn bekering tot een profetisch gerichte theologie zal authentiek geweest zijn. Hij was een begenadigd prediker²⁵, zoals vriend en vijand erkenden, maar theologisch was hij weinig origineel. Zonder zijn directe persoonlijke inbreng en zonder zijn netwerk was hij een lichtgewicht.

[103]

Conclusie, breed en smal

De ommezwaai van Vander Waeyen kan meer licht werpen op het gebruik van de termen voetianen en coccejanen. Wellicht moeten wij er vaker op bedacht zijn dat het gaat om bepaalde kringen: niet zozeer theologen die in de leer nauw aansluiten bij Voetius of Coccejus, maar om lieden wier handelen gevat moet worden in termen van netwerken en belangen. Te denken valt aan kringen van vrienden en gelijkgezinden, weliswaar theologisch op een zelfde golflengte verkerend, globaal aan te duiden als rechtzinnig dan wel vrijer in de leer, maar vooral in de plaatselijke kerkelijke praktijk van alledag een gelijke koers varende – facties als het ware, die door gezamenlijke studentenjaren en eerdere standplaatsen uitgroeiden tot een nationaal netwerk. De plaatselijke belangengroepen waren

22 Illustratief is: H. Spanninga, "Patronage in Friesland in de 17de en 18de eeuw: een eerste terreinverkenning", in: *De vrije Fries*, 77 (1987) p. 11-26. De situatie in Zeeland, en rondom Vander Waeyen zal vergelijkbaar geweest zijn.

23 Roorda, *Partij en factie*, p. 64.

24 Ik doel hierbij op zijn overhaaste vertrek uit Leeuwarden, de verbanning uit Middelburg en het ontslag als gheimraad.

25 Een belangrijk gegeven: door zijn retorische gaven en bijgevolg door zijn vermogen om een grote aanhang te kunnen mobiliseren kon Vander Waeyens positie in allerlei netwerken van patronen en cliënten alleen maar versterkt worden. Illustratief is zijn gedwongen vertrek in 1676 vanuit Middelburg: 'begeleid door eene groote menigte, die hare tranen niet kon weerhouden' (Boonen, 'De strijd tegen W. Momma', p. 326).

verweven binnen een nationale groepering, die het samenbindende element niet meer in plaatselijke belangen maar in een gelijkgestemde gezindte vond. Ofwel: voetianen en coccejanen niet louter koppelen aan beide vermeende voormannen met hun dogmatische systemen, maar evenzeer interpreteren als kerkelijke netwerken met gemeenschappelijke belangen en overeenkomstige gezindten.

Toegegeven, deze laatste conclusie heeft een wel zeer smalle basis in de levensloop van één enkele predikant. Maar wel blijft mijn stelling dat de betreffende predikant, Vander Waeyen, meer dan door zijn theologische bekering door zijn persoonlijk en politiek opereren als coccejaan werd gebrandmerkt. Of zoals een tijdgenoot het hem toebeet: hij had zijn nieuwe wijsheid in Middelburg geleerd 'doen ghy Coccei Boek van de Leere des Verbonds in de naey-mande van de Juffr. vond'.²⁶

Verschenen in: F.G.M. Broeyer & E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1994, p. 95-103.

²⁶ *Joannes vander Wayen opregte biecht, ofte een waerachtig verhael van sijn leven en bedrijf. Sijnde een t'samen-spraek tussen Petrus en Joannes*, Leewaerden 1678, p. 3 – aanwezig in de Bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam.